

Mariyana Tsibranska-Kostova

(Bulgaria, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences)

On “Small Formats” in 16th-century Cyrillic Books and their Cultural Functions

Abstract: In 16th-century Renaissance Europe popular books were a sought-after commercial item. As they became easily portable, reading habits changed. Interference with the external characteristics of the books led to significant changes. This paper is focused on two types of sources: 1. The Venetian printed books for travellers of the Vuković family and their last embodiment, Jacob Kraykov’s 1572 miscellany *Book for Various Occasions* (*Различни потреби*); 2. The hand-written Bosnian miscellany No. 116 (54) from the Ivan Vazov National Library in Plovdiv, which preserves traces of an old Balkan heterodoxy. The specifics of the two books are outlined with respect to: their *small format as a sum of external parameters; their content; their functions*. Books strengthened the Orthodox religious consciousness under Ottoman domination; they developed complexes of folk beliefs and legends and helped preserve cultural memory, as well as transfer and maintain identity attitudes within a different socio-cultural environment. Certain texts also had the apotropaic function of amulets.

Keywords: Cyrillic book for travellers, mixed-content miscellanies

Марияна Цибранска-Костова

(България, Институт за български език, Българска академия на науките)

За „малките формати“ в кирилската книга през XVI век и техните културни функции¹

В съвременното книгознание форматът е задължително регистрационно издателско сведение. Той е функция на размерите на готовия продукт във вид на изрязан и подвързан печатен екземпляр. Тези параметри се изчисляват в милиметри на готовото тяло или в размер на единичен печатен лист, например 60х90 см. – 16° (Полиграфическият словарь/ Poligraficheskiy slovar’ 1964: 341). През XIX в. форматите получават названията, с които си служи науката днес: in folio, in quarto, in octavo и т.н. Зависимостта между шрифта и формата може да се разглежда като проява на процесите на масовизация и комерсиализация на книгата и да се изследва както от гледище на книгознанието, така и на културната история. В настоящия материал ще се фокусирам върху един точно определен аспект на малоформатната печатна и ръкописна книга на кирилица през XVI в., а именно – опит за типологизиране на някои от нейните културни функции.

През XVI в. популярната ренесансова книга в Европа, предназначена за по-широка аудитория, а не за богослужерна употреба, се превръща в търсен търговски артикул. Наблюдава се доказаната закономерност, че шрифтът и размерът на книжното тяло стават основните външни белези на стремежа да се овладеят нови пазарни ниши, ориентирани към по-широка светска аудитория (Richardson 1999: 125–126; Измирлие-

¹Доклад със същото заглавие бе прочетен на конференцията „Книга и шрифт. Традиция и съвременност“ през април, 2022 г. Статията с едноименното заглавие е почит към изложбата „Истории от глаголически времена“ на Я. Милтенов от 2023 г., която разкри на широката публика редица малоформатни ръкописи на глаголица.

ва/Izmirlieva 2009: 456). В историята на книгата има различни причини за избора на малък формат: цензурата; при по-малко вложен материал се намалява цената, макар че сведенията за славянското книгопечатане в това отношение не позволяват категорични заключения; обслужването на определени категории, например книгите за дами във Франция в началото на XIX век с предпочитан формат 24°, и др. През XVI–XVII в. във Франция става особено популярна литературата на колпортажа (*colporter, porter à son col* ‘нося на врата или на гърба си’; Nisard 1864), оставена в ръцете на амбулантните търговци на всякакви стоки, между които и малоформатни книги.

Привърженик на малките размери е Алдо Мануцио, който налага формата 8° в края на XV – началото на XVI в. във Венеция (Pelusi 2018: 162; Измирлиева/Izmirlieva 2009: 456). Тъй като книгата става леснопреносима, се променят читателските навици. Разчупването на статуквото във външните белези на книжното тяло води до съдържателни промени, организирани около осмислянето на репертоара като търговска стратегия. Произтичат редица други нововъведения в оформлението и в утвърждаването на така наречения граждански статус на книгата, което проличава преди всичко в печатната продукция. Допълнителните издателски сведения за печатната книга – име на издателя, място на издаване, точна дата, биографични данни, издателски програми или дори манифести, както и всякакви многообразие от мета- или паратекстове (анаграфи), които не се вписват в строгата рамка на предисловията и послесловията към основния текст, значително се обогатяват и разширяват информационните си полета, независимо че обикновено следват определен модел (Petrov 2015: 199–260; Petrov 2021: 57–60). Всичко това обаче води не до изземване на културни функции, още по-малко до тяхното намаляване, а точно обратното – те се увеличават или подсилват от новите специфични параметри, като същевременно се създават условия за съчетаване на традицията с иновацията. Два типа конкретни източници биха ни помогнали да осмислим богатото съдържание на зададената тема:

1. Венецианските печатни книги за пътници на фамилия Вукович, включително последният техен представител в лицето на сборника „Различни потреби” на Яков Крайков от 1572 г. (Атанасов/Atanasov 1980; Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2013). Те остават типични само за културната издателска среда на ренесансова Венеция, нямат аналог в други печатни центрове на кирилското книгоиздаване през XVI в., но оказват голямо влияние както на Балканите, така и върху небогослужебните образци на книгоиздаването за източните славяни (Темчин/Temchin 2007).

2. Така нареченото *Босненско сборниче* (нататък БС) от Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“ № 116 (54). То е писано с босненска кирилица на хартия, с обем от 150 листа. По старите описи се датира от XVII, а според най-новото изследване на Л. Накаш – от XVI в. Основание за предатирането дава наличието на летопис, в който последните вписани години са 1539–1540 г., когато се водят битките между Свещената коалиция и Османската империя за морско надмощие (Nakaš 2016: 325), а в хрониката изрично се споменават двете водещи фигури на противостоящите страни – генуезецът Андреа Дория и адмиралът на османската флота Хайредин паша. Географската зона на неговото създаване се задава от обилието на топоними от Босна, района на изток от реките Босна и Неретва. Понастоящем БС е широко достъпно за научни изследвания, тъй като е дигитализирано на сайта на Пловдивската ръкописна сбирка.

Като изключим венецианското влияние в Западните Балкани, какво общо би могло да има между двата типа книжнина, обединени от кирилицата и нейните разновидности в печатна и ръкописна форма?

Практиката на малоформатността

Първият сборник за пътници е издаден от основателя на най-голямата кирилска печатница за българи и сърби във Венеция през XVI в. – Божидар Вукович от Подгорица. Заедно със своя брат Никола той се преселва в столицата на Венецианската република, където създава брачни и професионални връзки с видни венециански търговски фамилии, забогатява и печели висок социален престиж. Поддържа контакти с видни граждани на Венеция и играе голяма роля в гръцкото братство *Scuola di San Nicolò dei Greci*, а през 1536 г. е и негов гасталд (управител). В новата среда емигрантът от Подгорица адаптира рожденото си име по образеца на италианските и латински имена на *Dionisio Delle Vecchia* или *Dionisius a Vetula* (Лазиф/ Lazić 2020). Но най-важна за славянската книжовна култура остава дейността му на издател. Печатната книга е особеното ново призвание на вековната славянска книжовна традиция. Печатницата на Вуковичите е не само първата и най-продължително съществувалата печатница на кирилица, но оглавява още едно първенство – това на първото истинско предприятие с търговски характер (Медаковић/ Medaković 1958: 42). По примера на други богати венецианци Б. Вукович инвестира средства в производството на книги, воден от патриотични, религиозни и комерсиални мотиви. С помощта на йеромонах Пахомие в периода от 1519 до 1521 г. неговата печатница публикува три печатни книги с различно съдържание – *Служебник* от 1519, *Псалтир* от 1519–1520 и *Молитвослов*, в научната литература известен още като *Сборник за пътници*. Това наименование, днес със статута на термин, е предложено за пръв път от Ст. Новакович (Новаковић/ Novaković 1877). Повод за въвеждането му в обращение дава заявеното от издателя намерение да създаде книга, удобна за пътуващите (Каратаев/Karataev 1883: 53, 79). За точната датировка на първия сборник за пътници се спори в науката. Според Ст. Новакович след двете богослужбни книги Божидар Вукович се ориентира към нов съдържателен репертоар и през 1520 г. издава сборник в две части:

1. Часослов и апокрифи;
2. Житията на св. Петка Епиватска (Търновска) от патриарх Евтимий и на св. Георги Кападокийски.

През 1527 г. тези две части са обединени в една книга и така се препечатват последователно през 1536, 1547 и 1560 г. Последните две издания са дело на сина на издателя Винченцо Вукович (Медаковић/Medaković 1958: 47–50). В съвременното книгознание съществува тезата, че следва да се говори за две различни по обем книги от 1520 и 1521 г. и за две редакции – съкратена и разширена, на състава на Молитвослова (Nemirovskij 2001: 156–157, 161–163).

С изданията на Божидар Вукович се появява самостоятелният жанров тип книги за пътници. Въпреки че в тези издания не се говори за формат в съвременния смисъл на понятието, противопоставянето върви по линията на големината на шрифта и типа книга по предназначение, сравни изразите *велицѣми словеси* (и съврѣшихъ въ тоуждеи земли въсака писанїа црковнаа велицѣми словеси) – *помъншими словеси* (и друугыѣ книги съписахъ помъншими словеси же въ поуть ходещимъ оудобъ бывають) в послеслова и колофона на изданието от 1520 г. Второто съчетание се отнася именно към молитвословите. Издателят ги възприема като различни и подчертава тяхната малоформатност спрямо утвърдените размери на църковните книги.

Размерът е първият външен признак за постигане на удобство и утилитарност. По традиция сборниците за пътници на фамилия Вукович, особено най-запазените от тях от 1536, се описват в 8° или 16°. За сравнение часословите, още от първия 1491 г. на Швайполд Фиол в Краков, са 4°, както Служебникът на Вукович от 1519 и Псалтирът с последования от 1519–1520, докато най-обемната книга на венецианския издател – *Празничен*

миней (Съборник) от 1538, е във формат 2° (подобно в Октоиха петогласник от 1537 г. по примера на черногорския печатен Октоих първогласник на Гюрг Църноевич от 1494 г.; този размер за печатните октоиси от различни центрове се налага през целия XVI в.). Изолираните единични мерки на Вуковичевите сборници за пътници при формат 8°/ 16° са 135 x 95 мм, размер на шрифта 45 мм, средно по 22 реда на страница. Те са подходящи за носене по време на път. Бихме ги оприличили на съвременните джобни книги, така наречените pocket books, livres de poche с още по-намалени размери. Джобният формат определя предназначението на книгата не за строга богослужевна употреба, а за лично ползване на вярващите.

Сборникът на Яков Крайков „Различни потреби” от 1572 г. е с още по-намалени размери – 105x75 мм. Той се описва дори във формат 24° или 32° (Каратаев/Karataev 1883: 178; Гусева/Guseva 2003: 442). Размерът на шрифта, изчисляван на 10 реда, е 44 мм, броят редове на страница е 15 вместо 22, при това при приблизително същия размер на шрифта от 45 мм. във Вуковичевите молитвослови. Без да навлизаме в детайли, ще обележим, че външните технически параметри на венецианските кирилски първопечати са обвързани с добре обмислен избор на издателите; те са част от цялостна издателска стратегия, а това задължава да се уеднаквят научните принципи за дескрипция в различните изследователски традиции на нашето съвремие (коментари по темата у Пелузи/Peluzi 2017).

БС (Босненското сборниче) има приблизително същите външни размери като книгите за пътници от венецианския печатен клон – 10x7 см. и обем от 150 листа (Накаш 2016: 322), с което се родее повече със сборника на Яков Крайков.

Съставът

Вторият фактор е съставът, съответстващ на намаления формат. Книгите за пътници следва да се разглеждат като самостоятелен жанров тип. Те показват типологическа близост както с Псалтира с последования, Часослова, така и със сборниците със смесено съдържание. По същество са издания с религиозно-христоматиен характер, с четивен и литургичен дял и се възприемат като „поучителни антологии“. В тези своеобразни религиозни христоматии са събрани преводни догматически произведения, жития, молитви за всякакви нужди, апокрифи, занимателни естественонаучни текстове и др. (Каратаев/Karataev 1883: 52–56; Медаковић/ Medaković 1958: 209–211). Твърде вероятно е именно западните образци на *liber viaticus* ‘книга за пътника’, по същество кратък бревиарий (Темчин/Temchin 2007: 462–463), да са стимулирали възникването на венецианските книги за пътници, но само като идея, тъй като съставът им е нестандартен по отношение на комбинирането на репертоарните елементи и не може да се отъждестви с нито един образец. Той е специфична издателска стратегия на Вуковичите, плод на емигрантския статус на православната книга на кирилица в католическа среда.

Въпросът за терминологията и влиянията върху книгите за пътници от Венеция, включително до последния уникален палеотип на Яков Крайков с възможни италоезични източници, остава отворен за следващи изследвания. Съставителската им програма обаче не може да излезе извън християнската нравоучителна парадигма.

На първо място, тя тръгва от Часослова, който е матрица за структуриране на сборниците. Часословът е една от най-често публикуваните книги в ренесансова Венеция, където от 1469 г. до края на XVI в. са отпечатани най-много литургически книги в сравнение с всички други европейски центрове (например първият Часослов на гръцки език от 1497, появил се в печатницата на Алдо Мануцио въз основа на латински оригинал). Една допълнителна причина за структуроопределящото му значение е необходимостта от център в литургическата организация на времето, за което популярната книга (*liber popularis, trivial, vulgaris*) има един единствен критерий – йерархически най-високото

измерение на времето, започнало с новата ера и Христос. Неслучайно в православните *вечни календари* или западните *алманаси* задължително присъства традиционният месецослов, религиозен календар на светци и християнски празници, белег на вечното и сакралното.

Календар, ежедневни молитви, тропари и кондаци за отделни светци има във всеки от разглежданите източници, включително в БС, чиято начална част е православен молитвеник с календар. Месецословът и службите от Часослова са задължителни в книгите за пътници на Вуковичите и се придружават от гравюри на най-популярните християнски светци, сюжети от ключови събития в библейската и християнската история. Съдържателният аспект целенасочено се допълва от визуално-изобразителен, съчетавайки модели на източноправославната иконография и италокритската школа. Във всички книги за пътници, издадени във Венеция, има Пасхалия с луновник и синаксар. В месецослова на БС, който несъмнено има православна основа, но е народен календар, се посочват само отделни паметни за всеки месец. Те съпътстват друг тип календарни означения за броя на дните, нощите, часовете по месеци (Накаш 2016: 6–14).

Втората съдържателна линия са неканоничните текстове и апокрифите. Важен текстов елемент в молитвословите на Вуковичите, впоследствие характеризиращ и печатния Абагар на Филип Станиславов от 1651 г., са *Епистолията на цар Авгар до Иисус Христос* и *Отговорът на Спасителя*, изпратени по Ананий бързоходец, както и *Чудото за светия убрус*. Те се поместват веднага след Похвалата на честния и животворящ кръст и предшестват двата популярни апокрифни текста – *72 имена на Господ* и *72 имена на Богородица*.

В сборника „Различни потреби“ на Яков Крайков има 13 апокрифа, които се отпечатват за пръв и единствен път през XVI в. (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2013: 93–128). В БС представител на апокрифите е *Босненската легенда за сътворението на света* под название Почетие свиега зашто гь бь сатвори саи свиегь (л. 94а–100б). Публикувана за пръв път от Б. Цонев през 1920 г., препечатана у Й. Иванов още в първото издание на „Богомилски книги и легенди“, тази легенда всъщност е не само оригинален босненски текст, но и най-известният от БС и най-изследваният до момента (Цонев/Tsonev 1920: 182–184; Иванов/Ivanov 1970: 70; Накаш 2016: 192–205). Той съдържа общи мотиви с апокрифа *Откровение Варухово* и с *Тайната книга на богомилите* и очертава сборничето като проводник на стара хетеродоксия. В БС на л. 133а–150б е поместен препис на известния есхатологичен апокриф *Епистолия за неделята*, посочен и в Индекса на забранените книги. Без да е свързан директно с дуализма, текстът спада към нравоучителното народното четиво, което „излиза извън рамките на църковната практика“ (Петканова/Petkanova 1990: 8).

Културни функции

В малоформатните сборници с нестандартен състав се защитават едновременно интересите на два различни контингента във възприемането на книгата – създателя и адресата. Търговският успех, увеличаването на читателската аудитория са утилитарни цели, постигнати чрез комбинирането на промени във външните белези и нововъзникнали пазарни стратегии в книгопечатането. Крайният резултат обаче и при ръкописната, и при печатната книга с малък формат е лесната преносимост, която я превръща в *лична вещ* (Измирлиева/ Izmirlieva 2009: 456). От XVI в. насетне малоформатните книги стават особено популярни и в ръкописен вид, а техни потребители вече не са само пътуващите монаси.

Какви специфични функции изпълняват те?

– Укрепват религиозното съзнание в условията на османска доминация.

При това става въпрос за масовото религиозно съзнание, а не само за ясно декларираната цел на Божидар Вукович, по примера на неговия предшественик Гюрг Църноевич, да запълни липсата от достатъчно книги за православните църкви, пострадали от османското владичество. Тази цел се защитава и от екстракнижовни факти. За Божидар Вукович се знае, че участва в тайната дипломация на Карл V, насочена към подготовката за война между Османската империя и Свещената лига (1538–1540). Няма никакво съмнение, че книгите за пътници са били печеливша издателска стратегия, защото след прекъсване от почти десетилетие и половина черногорският емигрант подновява дейността си именно с този жанров тип. С разширеното издание на сборника за пътници от 1536 г. започва така нареченият втори издателски цикъл на печатаря. Забележително *Житието на св. Петка от Патриарх Евтимий* остава запазена издателска марка на Вуковичите във всички издания, а самата светица се превръща в силен консолидиращ Православието фактор с такава популярност, че обуславя в голяма степен възникването на латински превод на нейното житие (Илиев/Пиев 2020).

– Развиват комплекси от народни вярвания и легенди.

Най-силно това проличава в календарните означения на Яков-Крайковия сборник, в който се откриват легендарни сведения за св. Варвара „от Неврокоп“, св. Козма и Дамян „от Мелник“, споменаването на Видов ден на 15 юни, пророк Исаия от Осоговската планина и други белези на народната традиция от югозападнобългарските земи, с които е свързан самият печатар (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2013: 60–92).

– Запазват и регулират културната памет на регионални или етноконфесионални общности.

Ще приведем пример за това от БС. Интересен текст е поместен непосредствено след хрониката на л. 1256–126а. Той съдържа елементи с просителен и заклинателен характер и наподобява формула на общуване в затворена религиозна общност. Съдържанието е следното:

часъ добаръ починати писати даи богъ Ѹ добръ часъ гѢи помил'и насъ. аминь. Ѡ мене к тебе брате и кѹме а потомъ тако те не Ѹбило братство.

Подобни паратекстове съдържат отглас от *посебната* вяра на Босненската църква от времето на последния крал на Босна Стефан Томашевич (1461–1463), различна както от католическата, така и от православната. При промяна на историческата ситуация, след миграциите на част от босненското население към контактните зони с православни, малките книги за лична употреба спомагат да се съхрани писмената традиция на дисидентската общност от босненски християни. Това се подкрепя и от фрагмента в молитвата за пишещия. В нея се измолва Божията закрила над този „който носи тази книга у себе си и в ръце я държи“ (130а–б).

– Доказано е, че определени единици имат апотропейната функция на текстови амулети и се оказват особено подходящи да предпазват пътуващите от Дявола и злите сили.

Подобна роля може категорично да се предполага за апокрифите 72 имена на Господ и на Богородица, Авгаровия цикъл, съдейки от по-късната практика на българите павликяни да носят абагара навит на шията „наместо силни мощи“.

В заключение ще обобщим, че комбинирането на посочените функции, а не изтъкването на една единствена, е в основата на оригиналността на малоформатните сборници от XVI в. Създават се условия за нов тип взаимодействие на индивида с общността, различен от литургическото обединение на вярващите в специално време и на специално място в църквата, заместители на което по време на път стават индивидуалната молитва и застъпничеството на светците. Книгите предполагат търсенето на типологическо сходство с един от най-разпространените жанрове в южнославянската книжнина през цялата

епоха на османското владичество – сборниците със смесено съдържание (Miltenova 2018: 131–148), но едновременно с това се родят със следовния Псалтир и Часослова. Дори техните създатели в най-широкото разбиране – книжовници компилатори и съставители при ръкописните; печатари, редактори и коректори при печатните книги – да принадлежат предимно на духовенството, техен потребител става не само низшето духовенство, но и миряните, сред които се откроява фигурата на пътуващия търговец. Специфичните особености се проявяват по различен начин в различна среда на Балканите.

Малкият размер на книжното тяло предполага ясен резултат – повишена индивидуална или общностна употреба. Неслучайно печатните книги на Яков Крайков се складират „у Кара Трифун в Скопие“ според известието в Псалтира с последования от 1569 г., обслужвайки книжовните нужди в близост до родния край на печатаря и околностите, а БС би могло да се е предавало в затворена общност – родова или етноконфесионална. Търговските пътища от и към Венеция, Дубровник, Босна и Далмация са географският коридор, по който до българските земи са достигнали както печатни книги за пътници, така и сборници със специфичен състав като БС.

Малкоформатните и съдържателно нестандартни книги от XVI в. имат обособено място в книжовната култура на южните славяни. Изучаването на тяхната типология би било принос към историята на книгата на прехода от Средновековието към Новото време.

ИЗТОЧНИЦИ

- БС Босненско сборниче № 116 (54) от Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“ – дигитализирано на <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/1936>
Рц.527.1а – Молитвослов на Божидар Вукович от 1527 г. в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.
Рц.547.1а и Рц.547.1б – Молитвослов на Божидар Вукович от 1547 г. в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасов 1980: *Атанасов, П.* Яков Крайков. Книжовник. Издател. График. XVI век. София: Наука и изкуство (Atanasov 1980: *Atanasov, P.* Yakov Kraykov. Knizhovnik. Izdatel. Grafik. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Басин 1964: *Басин, О.* (составитель). Полиграфический словарь. Москва: Книга (Basin 1964: *Basin, O.* (sostavitel'). Poligraficheskiy slovar'. Moskva: Kniga).
- Гусева 2003: *Гусева, А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог. В 2 кн. Москва: Индрик (Guseva 2003: *Guseva, A.* Izdaniya kirillovskogo shrifta vtoroy poloviny XVI veka. Svodnyy katalog. V 2 kn. Moskva: Indrik).
- Иванов 1970: *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди. Фототипно издание. София: Наука и изкуство (Ivanov 1970: *Ivanov, Iv.* Bogomilski knigi i legendi. Fototipno izdanie. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Измирлиева 2009: *Измирлиева, В.* Книгопечатане и магия на прага на модерна Европа (Типографският амулет между Апенините и Балкана). – Старобългарска литература, 41–42, 453–465 (Izmirlieva 2009: *Izmirlieva, V.* Knigopечатane i magia na praga na moderna Evropa (Tipografskiyat amulet mezhdou Apeninite i Balkana). – Starobalgarska literatura, 41–42, 453–465).

- Илиев 2020: *Илиев, Ив.* Жития на български светци в латинската традиция. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“ (Iliev 2020: *Iliev, Iv.* Zhitiya na balgarski svettsi v latinskata traditsia. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“)
- Каратаев 1883: *Каратаев, Ив. П.* Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Т.1: с 1491 по 1652 гг. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Академии наук. (Karataev 1883: *Karataev, Iv. P.* Opisanie slavyano-russkikh knig, napечатannykh kirillovskimi bukvami. T.1: s 1491 po 1652 gg. Sankt-Peterburg: Tip. Imp. Akademii nauk).
- Лазич 2020: *Лазич, М.* Инкунабуле и палеотипи: српскословенске штампане књиге од краја 15. до средине 17. века. –In: Осам векова аутокефалије Српске Православне Цркве. Зборник радова међународног научног скупа „Осам векова аутокефалије Српске Православне Цркве (1219–2019): историјско, богословско и културно наслеђе“, 10–14. децембар 2018. Београд: Издавачка фондација Српске Православне Цркве Архиепископије београдско-карловачке, 325–344 (Lazić 2020: *Lazić, M.* Inkunabule i paleotipi: srpskoslovenske štampane knjige od kraja 15. do sredine 17. veka. –In: Osam vekova autokefalije Srpske Pravoslavne Crkve. Zbornik radova međunarodnog naučnog skupa „Osam vekova autokefalije Srpske Pravoslavne Crkve (1219–2019): istorijsko, bogoslovsko i kulturno nasleđe“, 10–14. decembar 2018. Beograd: Izdavačka fondacija Srpske Pravoslavne Crkve Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke, 325–344).
- Медаковић 1958: *Медаковић, Д.* Графика српских штампаних књига XV-XVII века. Београд (Medaković 1958: *Medaković, D.* Grafika srpskih štampanih knjiga XV-XVII veka. Beograd).
- Новаковић 1877: *Новаковић, Ст.* Божидача Вуковића зборници за путнике издања позната и непозната. – Гласник српског ученог друштва. Књ. XLV, 129–167 (Novaković 1877: *Novaković, St.* Božidara Vukovića zbornici za putnike izdanja poznata i nepoznata. – Glasnik srpskog učenog društva. Knj. XLV, 129–167).
- Пелузи 2017: *Пелузи, С.* Един неизвештен фрагмент од „Различни потреби“ на Јаков Крајков във венецианската Biblioteca Marciana и някои проблеми околу тоа издание. – Старобългарска литература, 55–56, 156–166 (Pelusi 2017: *Pelusi, S.* Edin neizvesten fragment ot „Razlichni potrebi” na Yakov Kraykov vav venetsianskata Biblioteca Marciana i nyakoi problemi okolo tova izdanie. – Starobalgarska literatura, 55–56, 156–166).
- Петканова 1990: *Петканова, Д.* Народното четиво през XVI–XVIII век. София: Български писател (Petkanova 1990: *Petkanova, D.* Narodnoto chetivo prez XVI–XVIII vek. Sofia: Balgarski pisatel).
- Темчин 2007: *Темчин, С.* Происхождение названия Малой подорожной книжки Франциска Скорины в свете описи Супрасльского монастыря 1557 года. – In: Laskowski R., Mazurkiewicz R. (eds.). Amoenitates vel Lepores Philologiae. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 456–464 (Temchin 2007: *Temchin, S.* Proiskhozhdenie nazvaniya Maloy podorozhnoy knizhki Frantsiska Skoriny v svete opisi Suprasl'skogo monastyrya 1557 goda. – In: Laskowski R., Mazurkiewicz R. (eds.), Amoenitates vel Lepores Philologiae. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 456–464).
- Цибранска-Костова 2013: *Цибранска-Костова, М.* Сборникът „Различни потреби“ на Яков Крајков между Венеция и Балканите през XVI век. София: Валентин Траянов (Tsibranska-Kostova 2013: *Tsibranska-Kostova, M.* Sbornikat „Razlichni potrebi” na Yakov Kraykov mezhdu Venetsia i Balkanite prez XVI v. Sofia: Valentin Trayanov).
- Цонев 1920: *Цонев, Б.* Славянски ръкописи и старопечатни книги на Народната библиотека в Пловдив. София: Държавна печатница (Tsonev 1920: *Tsonev, B.* Slavyanski

- rakopisi i staropechatni knigi na Narodnata biblioteka v Plovdiv. Sofia: Darzhavna pechatnitsa).
- Miltenova 2018: *Miltenova, A.* South Slavonic Apocryphal Collections. Sofia: KBoyan Penev“, Iztok–Zapad.
- Nakaš 2016: *Nakaš, L.* Plovdivska bosanska knjiga. Sarajevo: Forum Bosnae.
- Nemirovskij 2001: *Nemirovskij, E.* Gesamtkatalog der frühdrucke in kyrillischer Schrift. Bibliotheca Bibliographica Aureliana. CLXX. Band 4. Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig. Die erste Druckerei von Božidar Vuković in Venedig. Baden-Baden.
- Nisard 1864: *Nisard, Ch.* Histoire des Livres populaires et de la littérature du colportage. Vol.1. Paris: E. Dentu. < www.BnF.gallica>.
- Pelusi 2018: *Pelusi, S.* Edizionu in Cirillico del secoli XVI e XVII in Biblioteca Nazionale Marciana. – Church Studies, 15, 117–158.
- Petrov 2015: *Petrov, Iv.* Od inkunabułów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV – początek XVII wieku). Łódź: Wydawnictwo uniwersytetu Łódzkiego.
- Petrov 2021: *Petrov, Iv.* The Development of the Bulgarian Literary Language: from Incunabula to First Grammars, Late Fifteen – Early Seventeen Century. Translated by Marek Majer and Katarzyna Gucio. Lexington books.
- Richardson 1999: *Richardson, B.* Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy. Cambridge: Cambridge University Press.